

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բառակապակցությունը նիւթական իմաստ ունեցող երկու եւ աւելի բառերի կապակցությունն է, որի կազմում է բաղադրիչները միմեանց հետ կապում են քերականօրէն եւ իմաստով: Բառակապակցությունը նախադասութիւնից տարբերում է նրանով, որ ամփոփ կամ աւարտուն միտք չի արտայայտում, այլ ունենում է լրացում եւ լրացեալ բաղադրիչներ, որտեղ լրացումը լրացնում է լրացեալին եւ կոչւում է ստորադաս անդամ, իսկ լրացեալը՝ գերադաս անդամ: Ուրեմն՝ բառակապակցութեան եւ նախադասութեան հիմնական տարբերությունը ստորոգումն է, այսինքն՝ յատկանիշը ենթակային վերագրելը, նրա հետ կապելը, որը նախադասութիւնն ունի, իսկ բառակապակցությունը չունի. օրինակ՝ ջանասէր աշակերտ բառակապակցութեան մէջ ջանասէր լրացումը ցոյց է տալիս աշակերտի ինչպիսի լինելը, այսինքն՝ որոշիչ է: Իսկ երբ ասում ենք (նա) ջանասէր աշակերտ է, ունենում ենք նախադասութիւն, որովհետեւ այդտեղ ստորոգում կայ:

Բառակապակցությունները կարելի է դասակարգել տարբեր սկզբունքներով, այսպէս՝ ա) ըստ գերադաս եւ ստորադաս անդամների խօսքիմասային պատկանելութեան, բ) ըստ բաղադրիչների բանակի, գ) ըստ բաղադրիչների միմեանց հետ ունեցած կապի եւ այլն:

Ըստ խօսքիմասային պատկանելութեան բառակապակցությունները կարող են լինել անուանական, բայական, ածականական, մակբայական, թուականական եւ այլն:

Օրինակ՝ ընդունակ աշակերտ, չափազանց դիւթիչ, մատուցանել

զկերակուրս, աւագ յամենեցունց, իբր երկու հազար, եւ այլն:

Բառակապակցութեան բաղադրիչ անդամներն իրար հետ կարող են կապուել տարբեր կերպ, եւ ըստ այդ կապի սերտութեան՝ կարող են լինել ազատ եւ կայուն բառակապակցութիւններ. օրինակ՝ արեւելեան ցող, արձակել զգերիս, արջու խաղող, արժունի գինի, յամէ ամ, տարմ տարմ, օն անդր եւ այլն, որոնք ազատ բառակապակցություններ են: Գործածութեան բարձր յանախականութիւն ունեն կայուն բառակապակցությունները, որոնց բաղադրիչների կապն աւելի սերտ է. դրանք ունեն իմաստային միասնութիւն, եւ բաղադրիչները միմեանցից անբաժանելի են, օրինակ՝ անտես առնել (արհամարհել), արմատախիլ առնել (արմատով հանել, ոչնչացնել), գան հարկանել (ծեծել), ի կիր առնուլ (կիրառել, գործածել), ի մտի դնել (մտադրուել), նախանձուկս արկանել (նախանձել), ընդ առաջ ելանել (դիմաւորել, մէկին ընդառաջ գնալ). «Ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան» (Կորիւն, 40):

Ըստ բաղադրիչների բանակի բառակապակցությունները լինում են երկրաղադրիչ կամ սովորական եւ բազմաբաղադրիչ: Գրաբարում աւելի յանախակի են հանդիպում երկրաղադրիչ բառակապակցությունները, ինչպէս, օրինակ, յականէ յանուանէ (անուն առ անուն, անձամբ), ապախտ առնել (զանց առնել, անտեսել), Տէր զօրութեանց, Գիրք արարածոց, արքայից արքայ եւ այլն: Երբեմն հանդիպում ենք նաեւ բազմաբաղադրիչ, հիմնականում երեք բաղադրիչով կազմուած բառակապակցություններ, օրինակ՝ ընդ բանիւ առնել

(բանադրել), գալ ի կուսական արգանդ (ծնունել կոյսից), գիրկ ընդ խառն լինել (գրկախառնունել), ձեռն ի գործ արկանել (ձեռնարկել), գուն գործել՝ դնել (ջանալ, աշխատել), երկիւղ մահու ի վերայ դնել (մահով սպառնալ), ընդունել ի սուրբ աւագանէ (կնքահայր լինել), ի չափու ունել զանձն (չափը պահել, չափից չանցնել) եւ այլն: Բերեմք բնագրային օրինակներ. Ո ոք ի նոցանէ զանձն ի մահ դնելով գուն գործիցէ (Նդիշէ, 96): Առաւել եւս փութայր, գուն եղեալ յորդորելով զամենեւեան առ ի բարեացն քաջալերութիւն (Բուզանդ, 12):

Վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ բազմաբաղադրիչ բառակապակցութիւնները ոչ թէ միայն էին, այլ եղածներն էլ ունեն սակաւ գործածութիւն:

Կայուն կապակցութիւնները սովորաբար կազմում են մարմնի առանձին մասերի անուններով, մասնաւորապէս ական, աչք, քերան, գլուխ, ծունկ (ծունր, գուն), ձեռն, ոտն եւ այլ բառերով: Հարկ է նշել, որ ծագման տեսակէտից դրանք նախ գործածուել են ժողովրդախօսակցական լեզուով, եւ ապա գրականութեան միջոցով թափանցել են գրական լեզու: Այժմ բերեմք այնպիսի բառակապակցութիւնների օրինակներ, որոնցում գերադաս անդամն արտայայտուում է նշուած բառերով. ական առնուլ (լաւ աչքով նայել), ական ածել (նայել, զգուշանալ, ականարկել), ական դնել (աչք դնել մէկի կամ մի բանի վրայ), յական անկանել (աչքին երեւալ, ըստ ական անկանել (հազիւ երեւալ), աչս առնուլ (աչառել, ականածել), յաչաց հանել (աչքից գցել), յաչաց ելանել (աչքից ընկնել, անհաճոյ լինել), ի բերանս լինել (պապանձուել), ի միասին բերանանալ (խօսակցել), ի գլուխ հանել՝ տանել՝ ածել՝ բերել (գլխաւորել,

աւարտել), ի գլուխ ելանել՝ հասանել՝ գալ՝ երթալ (լրանալ աւարտուել), ծունր կրկնել՝ դնել՝ արկանել կամ ի գունս կալ՝ իջանել (ծնրադրել, ծնկի գալ, ծնրադիր երկրպագել) եւ այլն: Բերեմք մի քանի բնագրային օրինակներ. «Եւ ոչ պահապանացն յական անկեալ» (Նդիշէ), Կայր ի գունն առ ոտս սրբոյն (Ճառքնտիր):

Գրաբարում աւելի յաճախ հանդիպում ենք ձեռն գերադաս անդամով կազմուած բառակապակցութիւններին, այսպէս՝ ձեռն արկանել (ձեռնարկել, սկսել), ձեռն ի գործ արկանել առնել (սկսել, ձեռնարկել), ձեռն տալ (յարմար լինել), ձեռն դնել (ստորագրել, ձեռնադրել), ի ձեռն առնուլ (բռնել, տիրել, կրել), ի ձեռն տալ (ընձեռել, շնորհել, տալ), ձեռն յանձին հարկանել (իրեն ապաստան լինել): Օրինակներ՝ Ձեռն արկեալ գրել կտակ յաւիտեանական... հրամայեաց (Ագաթ. 204): Ամենայն ոք ձեռն ի գործ արկեալ... գործէին զգործն (Ն.տ., էջ 393): Աղաչէին ձեռն տալ նոցա (Ա Մակար., ԺԳ 46):

Գրաբարում հանդիպում ենք նաեւ այնպիսի բառակապակցութիւններին, որոնցում գերադաս անդամն արտայայտուում է ձեռն կամ ձեռն արմատով կազմուած բարդ բառով, օրինակ ձեռակալ առնել կամ ձեռքակալ առնել (բռնել, ձեռքակալել), ձեռնաձիգ լինել (ձեռք մեկնել), ձեռնամուխ լինել (սկսել, ձեռնարկել), ձեռնատուր լինել (անձնատուր լինել, յանձնուել), ձեռնեք լինել (համարձակ՝ յանդուգն լինել, յանդգնել), ձեռնհաս լինել (Պարողանալ, կարող լինել, ձեռնտու լինել (ձեռք տալ, օգնել, յարմար լինել) եւ այլն: Ինչպէս տեսնում ենք, ձեռն գերադաս անդամով կազմուած բառակապակցութիւններում այդ բառը հանդէս է գալոս երեք հիմքով՝ ձեռ, ձեռն, ձեռք: Այժմ

քերենք մի երկու բնագրային օրինակներ. Ձեռնտու լինել գրկելոց կամ միմեանց (Յանախապատում ճառք, ԺԸ): Տեսնալ գրոնութիւն գորութեան նոցա՝ ձեռնատու եղեն եւ յաւելան ի գօրս նոցա (Ղեւոնդ):

Աւելի քիչ բառակապակցութիւնների ենք հանդիպում ոտն գերադաս անդամով, այսպէս՝ ոտն արկեալ՝ հարկանել կամ ընդ ոտն հարկանել (արհամարհել), յոտն կալ (կանգնել), առ ոտն կամ առ ոտս (առընթեր, մօտ), ոտն ոտն կամ ոտն առ ոտն (աստիճանաբար, հետեզհետէ) եւ այլն: Բնագրային օրինակներ. Մի՛ ումեք լիցի խէք ու խութ աշնուհետեւ ընդ ոտս անկանել եւ խափան առնել (Ագաթ., 403): Անդէն յոտն կացեալ՝ վաղվաղակի շարժեաց զպարանն (Ագաթ., էջ 115):

Գրաբար մատենագրութեան մէջ գտնում ենք նաեւ ոտն արմատով կազմուած բարդ բառերով բառակապակցութիւններ, ինչպէս, օրինակ՝ ոտնկոխ լինել (ոտքի կռուան գտնել կամ տրորել), ոտնհար լինել (ծիծաղել մէկի անյաջողութեան վրայ) եւ այլն:

Ըստ գերադաս անդամի խօսքի մասային պատկանելութեան բառակապակցութիւնները բաժանում են հետեւեալ տեսակների՝ գոյականական, բայական, ածականական եւ այլն:

Գոյականական բառակապակցութիւններ: Գրաբարում մեծ թիւ են կազմում գոյականական բառակապակցութիւնները, որոնց կազմում գերադաս անդամը կամ լրացեալն արտայայտում է գոյականով, իսկ ստորադաս անդամը կամ լրացումը կարող է արտայայտուել տարբեր խօսքի մասերին պատկանող բառերով: Գերադաս անդամը կարող է դրուել ստորադաս անդամից առաջ կամ յետոյ, օրինակ՝ առաջական հոլով, անփակ գիր (Աստուծոյ անունը), աշխար-

համար գիր (մարդահամար), վերին աշխարհ (երկինք) եւ այլն (հտադաս), իսկ արքայութիւն Աստուծոյ, աստղ առաւօտու (արուսեակ), գիրք ծննդոց, արիւն խաղողոյ (գինի), խորհուրդ գոհութեան (սուրբ հաղորդութիւն), խօսք հաւու (աֆղաղի կանչելը) եւ այլն (նախադաս): Ինչպէս օրինակներից էլ երեւում է, երբ ստորադաս անդամը լինում է հտադաս, այն մեծ մասամբ արտայայտում է սեռական հոլովով: Հանդիպում ենք նաեւ այլ հոլովներով եւ նախդիրներով կազմուած բառակապակցութիւնների, օրինակ՝ ձայն բարբառոյ յանապատի (անպատասխան մնալ, ասողին լսող չլինել), գոյի իւրով (լրիւ, լրութեամբ), զհասարակ գիշերաւ կամ զմէջ գիշերաւ (կէս գիշերը) եւ այլն:

Գոյականական բառակապակցութիւնները հիմնականում լինում են երկրադադրիչ, բայց հանդիպում են նաեւ բազմաբաղադրիչ բառակապակցութիւններ, որոնց կազմում սովորաբար լինում է որեւէ նախդիր, օրինակ՝ առ ճանապարհական երգ (հեյլեմացիների մաղթողական տաղը), ժամանակ առ ժամանակ, ժամ ի ժամ (հետզհետէ), ժամ ընդ ժամ (հետզհետէ), առ այնու ժամանակաւ (այն ժամանակ), ի կերպս կերպս (տեսակ-տեսակ) եւ այլն:

Գոյականական բառակապակցութիւններում գերադաս եւ ստորադաս անդամներն ունենում են տարբեր յարաբերութիւններ՝ որոշիչ-որոշեալ, օրինակ՝ անմոլար աստեղք, պսակ փշեալ, աւելի անուն եւ այլն, յատկացուցիչ-յատկացեալ, ինչպէս՝ պսակ արեգական, դրան երէց, պտուղ աչաց, Տէր գօրութեանց, Որդի մարդոյ, ունայնութիւն ունայնութեանց, արքայութիւն երկնից եւ այլն:

Գոյականական բառակապակ-

օրինակ՝ Որոց ոգիքն բուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն՝ յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ (Եղիշէ, 2րդ եղանակ)։ Երկնաւոր ստորադաս անդամը որոշիչ է, իսկ յ... առաքինութենէն գերադաս անդամը՝ բնութեան (անջատման անուղղակի) խնդիր։

Սեռական հոլովով արտայայտուած ստորադաս անդամը կատարում է յատկացուցչի պաշտօն, օրինակ՝ Եւ մինչեւ ի մուտս արեգական անդադար լինէր գործ դառնութեան (Եղիշէ, 5րդ եղանակ)։

Ուղղական հոլովով դրուած բառակապակցութիւնները սովորաբար ունենում են անուանողական արժէք եւ կարող են գործածուել իրրեւ վերնագրեր, օրինակ՝ Մուշեղ զօրավար, Սմբատ սպարապետ, Արշակ արքայ, Պապ թագաւոր, Սողոմոն Իմաստուն եւ այլն։

Բայական բառակապակցութիւններ։ Գրաբարում բառական տարածուած են բայական բառակապակցութիւնները, որոնք կարող են գործածուել բոլոր այն ձեւերով, ինչ գերադաս անդամն առանձին վերցրած, օրինակ՝ զպատմութիւնն ընդ գրով արկանել, խօյս տալ ի թշնամւոյ, ետ դառնալ յերկրէ եւ այլն։ Իսկ երբ դրանց կազմում եղած գերադաս անդամը հանդէս է գալիս խոնարհուած ձեւով, այն արդէն ունենում է ստորոգում եւ դառնում է նախադասութիւն, այսպէս՝ ետ դարձաւ յաղթութեամբ, խոյս տալիս ի թշնամւոյ եւ այլն։

Բայական բառակապակցութիւնների կազմում յաճախակի են հանդիպում առնել, լինել, տալ, արկանել, հարկանել, եւ այլ բայեր, օրինակ՝ անտես առնել՝ լինել (արհամարհել, արհամարհուել), աշխատ առնել՝ լինել (աշխատեցնել, աշխատիլ) (աշխատակից

լինել (գործակցել), ապախտ առնել (անտեսել), ապախտ լինել (անտեսուել), ատենախօս լինել (ատենաբանել, ատենաում խօսել), դատ տալ (վրէժ լուծել), զահի հարկանել (շատ վախենալ), բողոք արկանել՝ հարկանել բառնալ ունել՝ կարդալ (բողոքել գանգատուել), նախամատոյց առնել (նախաձեռնել) եւ այլն։

Բայական բառակապակցութիւնները կազմում են նաեւ նախդիրներով եւ նրանց խնդիրներով, օրինակ՝ առ ոչինչ համարել (արհամարհել, բանի տեղ չդնել), զմտաւ ածել, զսրով երթալ, զանձամբ գալ (իր մասին հոգ տանել), նախանձել ընդ ումեք, գութ ունել ընդ ումեք, ընդ գինիս մտանել, հանել ընդ սուր, ընդ գրով արկանել (գրել, գրի առնել), ընդ ահիւ արկանել, ըստ ակն անկանել (աչիք վրիպել, աչիք չերեւալ), ի թիկունս հասանել (օգնել, օգնութեան հասնել), ի խաչ ելանել, ի խաչ հանել, ի կատար հասանել (աւարտել, վերջացնել), ի հաւանութիւն գալ (համաձայնութեան գալ), ի գերութիւն վարել, օր ըստ օրէ, մի ըստ միոջէ, ի միտ առնուլ, ի չափ հասակի հասանել (հասունանալ, չափահաս դառնալ) եւ այլն։ Բնագրային օրինակներ. Առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ օգուտս (Փարպեցի, 48)։ Իրրեւ ընդ գինիս մտին՝ հրաման ետ թագաւորն (Ագաթանգեղոս, 30)։ Ետու հրաման զուսումնակիցս նոցա հանել ընդ սուր (Փ. Բուզանդ, 140)։ Ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս (Խորենացի, 270)։ ԶԱժդահակ սպան, եւ զտուն նորա ի գերութիւն վարեաց (ն.տ., 85)։ Որ ընթեռնու՝ ի միտ առցէ (Փարպեցի, 193)։ Օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն թագմանային (ն.տ., 152) եւ այլն։

Աճականական բառակապակ-

ցութիւնների ստորադաս անդամը դառնում է նախադասութեան որոշիչ, յատկացուցիչ, իսկ գերադաս անդամը կարող է կատարել տարրեր պաշտօններ, ցութիւնները գրաբարում շատ քիչ են հանդիպում: Նշենք դրանցից մի ֆանիսը. տեղեակ քանին՝ խորհրդոյն հանդակից լինել ումեմն, մահու արժանի, քաջ յայտնի, անասելի չար, անպատմելի մեծ, հմուտ գործոյն, զուտ ոսկեայ, յամենայնի ընդունակ եւ այլն:

Ոչ ինչ արժանի մահու կամ կապանաց գործէր այրս այս (Գործք Առաքելոց, ԻԶ, 31): Որ հմուտ եւ տեղեակն էր աստուածաբեր խորհրդոյն (Ագաթանգեղոս, 146): Զբարկանալն

չսպանանելոյն ոչ եթէ հակառակ ինչ է, այլ կարի քաջ միաբան (Եզնիկ, 278):

Որպէս եզրակացութիւն կարող ենք նշել, որ գրաբար մատենագրութեան մէջ լայնօրէն գործածուել են գոյականական եւ քայական քառակապակցութիւնները, որոնք գրաբարի քառապաշարը հարստացրել են ոճական արտայայտութիւններով:

Բառակապակցութիւնների մեծ մասը նոյնութեամբ կամ որոշ փոփոխութեամբ (հիմնականում կցական քարդութեան վերածուած) հետագայում անցել են հայոց լեզուի յաջորդ փուլերին՝ միջին հայերէնին եւ աշխարհաբարին:

ՏՕՔԹՕՐ ԳԷՈՐԳ ԹՕՍՈՒՆԵԱՆ